

RÁCZNÉ HORVÁTH ÁGNES

A MAGYAR POLGÁROSODÁS EREDMÉNYEI ÉS DILEMMÁI A DUALIZMUS KORÁBAN

Abstract: (*Verbürgerlichung in Lengarn Nach 1867*) Die Autorin leitet die Abhandlung mit der historiographischen Sinnerklärung der Definition „Bürgertum“ ein. Sie betont, daß die bürgerliche Umwandlung ohne infrastrukuralische Umformung nicht stattfinden kann. Die Dynamik und Tiefe der Umwandlung steht in engen Beziehungen zur Vollentfaltung der bürgerlichen Freiheitsrechte. Die Verbürgerlichung in Ungarn entfaltete sich nach 1867, in der Epoche des wirtschaftlichen, gesellschaftlichen, wissenschaftlich – kulturellen Aufschwungs. Der Träger der Verbürgerlichung war die sogenannte Mittelklasse [Beamten, die Intelligenzschicht, Werkleute und Kaufleute (meistens jüdischen Ursprungs)]. Aber der Adelsstand betrachtete die die Modernisierung representierende bürgerliche Lebensweise, das Lebensideal für „nicht ungarisch“, und behandelte das Bürgertum oft mißtrauisch.

A) Polgárság, polgárosodás

A XIX–XX. századi gazdaság-, társadalom- és politikatörténet e két alapvető kategóriájának meghatározása, értelmezése a dolgozat egésze szempontjából elengedhetetlen. A „polgárság” definiálása, e definíció tartalma nem egyértelmű a történetírásban. Három szinten lehetne megfogalmazni, melyek összefüggnek, nem létezhet csak az egyik vagy a másik értelemben vett polgárság, ugyanakkor az egyes területeken belül jelentős eltérések lehetnek.

Először is értelmezhetjük, mint gazdaságtörténeti kategóriát. Ebben az esetben a polgárság azon emberek csoportja, akik sajátos tulajdonosi, piaci helyzetükből adódó meghatározott érdekekkel rendelkeznek. A polgárok tehát a piacgazdaság szereplői, vagy tulajdonosi, vagy munkavállalói minőségben, esetleg egyszerre mindkettőben, s az itt elfoglalt hely alapján képződnek a polgárság különböző csoportjai.

Másodszor a polgárság műveltségi kategóriaként jelenik meg. Olyan emberek, akik meghatározott iskolázottsággal, műveltséggel rendelkeznek, örökölt vagy a foglalkozással megszerzett presztízsük van. Ebben az érte-

leben beszélhetünk polgári létformáról, gondolkodásmódról, műveltségről (természetesen a polgárságon belül itt is jelentős a differenciálódás), vagyorról. A gazdaságban elfoglalt hely és a műveltség összefügghet, de lehetnek eltérések is a két kategóriában, pl. egy gyártulajdonos lehet fontos gazdasági szereplő, noha műveltsége, életvitele nem feltétlenül felel meg a „polgári” elvárásoknak.¹

Harmadszor a polgárság politikai kategória is: a polgár politikai, gazdasági és egyéni szabadságjogokkal rendelkező egyén. Ha csak ez a meghatározás szolgálna az értelmezés alapjaként, az athéni polgárok vagy a középkori szabad városok polgárai is megfelelnek ennek a kritériumnak. A modern értelemben vett teljes jogú polgárok egyéni és kollektív jogai már a XIX. században sokkal szélesebbek, mint a megelőző korokban.²

A polgárosodás folyamatának értelmezése hasonló problémákat vet fel, mint a polgárság meghatározása. Jelentheti egyrészt, hogy olyan társadalomról van szó, mely piaci viszonyok között az iparosodás és az urbanizáció korát éli, melyben a tulajdonosi réteg a társadalom egészéhez viszonyítva egyre szélesebb méreteket ölt, illetve a tulajdonos-bérből élő, bérmunkás viszony válik meghatározóvá a gazdasági szférában. A polgárosodást a létező tulajdonosi rétegen kívül befolyásolja az adott társadalom gazdasági tökéje (a lakosság mekkora hányadának van lehetősége arra, hogy valódi tulajdonossá váljon, vagy tulajdont szerezhessen), s az a társadalmi tőke,³ mely a tulajdonossá válás igényében rejlik.

A polgári átalakulás nem mehet végbe jelentős szintű infrastrukturális váltás nélkül, mert ez nem csupán a gazdasági fejlődés alapját jelenti, hanem az urbanizációét és az információ-ismeretáramlásét is egyben. Az infrastrukturális fejlődés teszi lehetővé Nyugat-Európa polgárosodásban élenjáró országában, hogy az urbanizációs találmányok, előnyök ne csupán a városokra korlátozottan, hanem a vidéken is teret nyerjenek. Ez nem jár együtt a településszerkezet átalakulásának megakadásával, a városiasodás leállásával. A falun-városban élők arányának megváltozása a város javára továbbra is meghatározó marad.

A polgárosodás folyamata más megközelítésben a polgári létforma térhódításával egyenlő. Mit jelent ez? Azt a minimális műveltségi szintet, melyhez minden esetben minimum programként kapcsolódik az analfabétizmus felszámolása. A polgári műveltséget nem lehet egy szóval meghatározni – teljes körű elemzése most nem is feladatunk –, a dolgozat szempontjából ez esetben értelmezése a polgári életforma, (munka, lakás, életkörülmények) a kifinomultság, jólét és információ fogalmakkal lehetséges. Az információ – ma már tudjuk – hatalom. A polgárosodás folyamatának egyik legjellemzőbb vonása az ismeretáramlás felgyorsulása. Érvényes ez a gazdasági ismertepektől kezdve az új szokásjogra, kultúrára, az élet minden területére.” A pol-

gárosodás ütemének és mélységének megfelelő fokozatosságban szétválík egymástól a munkahely és a lakóhely, a közélet és a magánélet színtere, elkülönül az üzleti központ...”⁴ A lakások területén nagy a differenciálódás a gazdasági háttérnek megfelelően, de minimálisan két szoba kell egy polgári családnak. A család óriási változáson megy keresztül, a sokgenerációs együttélés megszűnik, általánossá válik, hogy egy családban csak a szülők és a gyermekek élnek együtt. Ennek megfelelően változik a családon belüli munkamegosztás is. A polgári létforma bizonyos szintjétől kezdve nélkülözhetetlen a cselédtartás. A jólét viszonylagos fogalom – általában szorosan összefügg a vagyonnal, de vannak ellenkező példák is: óriási vagyonnal rendelkező nagypolgári családoknál a puritanizmus legszélsőségesebb megnyilvánulása is megfigyelhető.⁵

Végül, de nem utolsó sorban a polgárosodást meghatározhatjuk úgy, mint azt a társadalmi-politikai átalakulást, melyben egy meghatározott politikai közösség sikeresen leküzdí a feudális viszonyokat és a polgári szabadságjogok egyre szélesebb körének biztosításával a jogegyenlőség megteremtéséhez vezet. Ezek a polgári jogok az állam és az egyén, az egyén és a közösség egymáshoz való viszonyának megoldásaként a polgári társadalom születtei. A modern állampolgári jogokat Európában a felvilágosodás alakította ki, és az első polgári alkotmányokban nyertek megfogalmazást.⁶ Ez az értelmezés a polgári átalakulás két sarokpontján nyugszik. Az egyik szerint minden egyénnek azonos kell, hogy legyen a viszonya az államhoz (jogegyenlőség), ezzel megszünteti a rendiséget. A másik döntő mozzanat, hogy az állam fennhatósága nem terjed ki a társadalmi-gazdasági élet minden szférájára (ez a civil társadalom és az állam szétválása).⁷ A felvilágosodás először fogalmazta meg az emberi jogokat. Célja az volt, hogy körülírja azokat az emberi és társadalmi viszonyokat, ahol az állami beavatkozást meg kell szüntetni, vagy korlátozni kell. Ez az autonómia a magántulajdonnal rendelkező polgár autonómiája lett, a tulajdon szentségét és sérthetlenségét jelentette.

A tulajdon szabadsága mellé további jogokat is alkottak, mint a lelkiismereti, vallásszabadság, gyülekezési szabadság, gondolat-, sajtószabadság, tanszabadság, személyi szabadság. „Az emberi jogok fogalma tehát szabadságjogokként és kizárólagosan az egyéneknek az államhoz való viszonya meghatározásaként jött létre.”⁸ A XIX. század második felében az emberi jogok helyett egyre inkább az állampolgári jogok elnevezés válik uralkodóvá. A meghatározás módosulása fontos eszmei változásra utal: az államelmélet a jogokat egyre inkább úgy értelmezi, mint az állam által polgárai számára biztosított jogokat. A jogpozitivizmus a jogi normákon kívül nem ismer el állampolgári jogokat. A pozitívista jogértelmezés térhódítása jelentősen kibővítette az állampolgári jogok katalógusát. Az előzőek mellé beke-

rült már a XIX. században a választójog, a szociális biztonsághoz való jog, az állampolgári kötelességek (adófizetés, honvédelem, szabályok betartása), a XX. században a munkához való jog, a panaszjog is. „Az állampolgári jogok értelmét, szerepét, politikai funkcióját nem lehet logikai úton »kitalálni«. Az állampolgári jogok eszméi koronként változó funkciót töltek be, és ehhez képest megítélésünkben is alapvető módosulások következtek be. Hamis tehát minden olyan kép, amely az állampolgári jogokat valamiféle minden emberi társadalomban általános emberi jognak akarja feltüntetni, és minden országban, minden társadalmi rendszerben egyformán számon akarja kérni.”⁹ Az emberi jogokkal kapcsolatos eszmék ugyanakkor sohasem szorultak teljesen háttérbe. Ezek az eszmék általában az ellenzék programjában, az állammal szemben megfogalmazott újabb követelések formájában jelentkeznek.

Összefoglalva: a polgárosodás olyan gazdasági, társadalmi, politikai folyamat, melynek során meghatározóvá válik a piacgazdasági szerepvállalás, a feudális szokásjogot új értékrend váltja fel, és a jogegyenlőség alapján a társadalom egyre nagyobb csoportjai vívnak ki, kapnak meg olyan jogokat, melyek révén a döntési folyamatokba (legyenek azok gazdaságiak vagy politikaiak) érdemben be tudnak kapcsolódni.

B) A gazdasági fejlődés

• 1867-et követően a magyar gazdasági, társadalmi, politikai életben egy eddig még nem tapasztalt, hosszú, békés, felfelé ívelő szakasz következett. Ez a gyors ütemű fejlődés kisebb megtorpanásokkal ugyan, de egészen az első világháború kitöréséig tartott.

A 1867-es Kiegyezéssel megteremtett politikai stabilizáció elsöpörte a tőkés fejlődés utolsó nagy akadályát is, és a XIX. század utolsó harmadában rohamos ütemben kapitalizálódott a magyar gazdaság. A tőkés fejlődés adott állapota és a fejlődés lehetősége, valamint üteme között óriási különbség volt, mely feszültséghez vezetett a gazdaságban éppúgy, mint a politikában. A gyors gyarapodás ténye azonban vitathatatlan volt.

Az 1860-as évektől a XIX. század végéig Magyarország a gyors ütemben fejlődő európai országok közé tartozott. Kb. három évtized alatt teremtette meg az ipari forradalom feltételeit és hozta létre a modern, monopóliumokra épülő nagyipart. A nemzeti jövedelem átlagos évi növekedési rátája meghaladta a 3%-ot. Kedvező előzmény volt, hogy a tőkés rendszer gazdasági, társadalmi, és jogi feltételei a kelet-európai fejlődéshez képest viszonylag korán, a század derekán létrejöttek. Az 1848-as polgári forradalom és az 1853-as úrbéri pátenst radikálisan felszámolta a jobbágyrendszert. Ez a régió lehetőségeihez képest jó lehetőséget teremtett a tőkés vállalkozás, a tőkebe-

hatolás számára, megteremtette az új tulajdonosi réteg egy jelentős csoportjának létalapját, és a tőkés gazdasági fejlődéséhez elengedhetetlen szabad munkaerőt.

A Nyugat- és Közép-Európában kibontakozó és teret nyerő ipari forradalom viszont a modernizáció két igen lényeges – Magyarországon csak nehezen megteremthető – feltételét hozta létre: a piacok dinamikus bővülését, és a termeléshez elengedhetetlen tőke és munkaerő importját.

A hitelszervezet kiépülése, a közlekedés, a mezőgazdaság modernizálása, az új iparszerkezet kialakulása csaknem egyidejűleg, egymást erősítve történt.

Tekintsünk át néhány gazdasági adatot, mely a dualizmus korszakában igazolja mindezt az óriási fejlődést, és mutatja a polgárosodás mélységét is. A gazdasági növekedésre vonatkozó adatok Berend T. Iván, Ránki György és Hanák Péter tanulmányai alapján feldolgozottak, hozzáférhetők.¹⁰

A gazdasági mutatókat a polgárosodás szempontjából két csoportban vizsgáljuk: egyrészt az anyagi gyarapodást, másrészt a foglalkoztatottság-tulajdonosi arány változását tekintjük át röviden. A három évtized alatt a befektetett 7 millió korona egyharmada a mezőgazdaságba került, 40%-át a közlekedésre, 15%-át egyéb beruházásokra fordították. Legjellemzőbb a vasúthálózat növekedése, mely alapvető modernizáló tényező volt a gazdaságban és a társadalomban egyaránt. 1886-ban 2158 km, 1890-re 3000 km, 1896-ra 13 141 km hosszú volt a vasúti pálya az országban.

A bankintézetek száma	1867-ben	11,	1896-ban	156;
takarékpénztárak száma	1867-ben	29,	1890-ben	455;
lakóházak száma	1869-ben	2,5 millió,	1890-ben	3 millió;
a teljes banktőke	1867-ben	8,5 millió Ft.,	1890-ben	48 millió Ft. ¹¹

A XIX. században hosszú ideig a mezőgazdaság volt mind a befektetés, mind a felhalmozás fő területe. A polgárság jelentős része számára a föld volt a legbiztosabb befektetés (bár ezt nem csupán gazdasági okokkal magyarázhatjuk!). A hitelszervezet tevékenységének középpontjában is sokáig a mezőgazdasági hitelnyújtás és az ott képződött nyereség összegyűjtése állt. 30 év alatt öt európai méretű nagybank és ezekhez kapcsolódva mintegy 3000 kisebb bank volt az országban. Az 1870-es évek végétől a banktőke egyre nagyobb mértékben vállalt részt iparvállalatok alapításában, finanszírozásában.

A 1873–75-ös gazdasági válságot követően radikális változás zajlott a gazdasági szerkezeten belül. Az ipari forradalom kibontakozása és tetőzése megváltoztatta az alapozó szakaszban (1830–67–73) uralkodó fejlődésmentet és gazdaságpolitikai irányzatot. Az agrárius irányzatot védő földbirtokosok és a burzsoázia között megbomlott a kezdeti idők szövetsége, egyre nyilvánvalóbbá vált eltérő érdekelttségük.¹²

A gazdasági szereplők változásáról az 1/a., 1/b. táblázat alapján kaphatunk képet. Teljesen egyértelmű a gazdaságon belüli súlyponteltolódás, hiszen a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 11%-kal csökkent, míg az iparban foglalkoztatottaké 13,3%-kal nőtt. Mérhető lett a közalkalmazottak, házicselések, alkalmi munkások rétege is. Ennél is szemléletesebbek talán azok az arányok, melyek a mezőgazdaságban, illetve az iparban és kereskedelemben a tulajdonos–foglalkoztatott (bérmunkás) megosztottságot mutatják.

A mezőgazdaságban dolgozók	35%-a kb. 2 millió fő önálló 65%-a kb. 3,5 millió fő munkás;
az iparban, kereskedelemben dolgozók	31%-a kb. 640 ezer önálló 5,6%-a kb. 100 ezer tisztviselő 63,4%-a kb. 1 300 000 munkás.

Az alapvető szektorok keretei között új arányok jönnek létre: a feudális gazdasági–tulajdoni rendszerhez képest jelentős mértékben megnőtt a tulajdonnal rendelkezők, az önálló „gazdálkodók” száma.

Az 1/b. táblázat az MSK 1910-es adataira támaszkodva szintén a tulajdonosi réteg megjelenését, kiszélesedését mutatja. A társadalom kb. 50%-a tartozik ennek alapján a már megfogalmazott kritériumok szerint a polgárság körébe. (E megállapításnál természetesen csak a gazdasági mutatókat vettük figyelembe.)

Az anyagi gyarapodás és a foglalkoztatottsági–tulajdonosi mutatók alapján megállapíthatjuk, hogy a dualizmus gazdasági fejlődése megteremtette Magyarországon a polgárosodás gazdasági feltételeit.

C) A társadalmi fejlődés

A gazdasági szerkezetváltás a társadalomban is ezt a folyamatot vetítette előre. A polgári átalakulás általános mozgástendenciája: a tőkés viszonyok uralkodóvá válása, a régi társadalom hagyományos elemeinek háttérbeszorulása, illetve új csoportok, rétegek felemelkedése a magyar társadalom fejlődésében is érvényesült.

Az 1910-es statisztikai adatok alapján Magyarország lakóinak száma: 20 886 487 fő – ez a dualizmus korszakában 1850-hez képest csaknem duplázódást jelent az akkori 13,2 millióhoz képest.¹³ A demográfiai robbanás, mint azt szerte Európában megfigyelhettük, elmaradhatatlan kísérője, feltétele az ipari forradalomnak. A 2. táblázat a társadalom szerkezetét mutatja.

A tömeges kivándorlás és a magas halálozási arány ellenére a lakosság gyors gyarapodása elsősorban a polgárosodásnak, az anyagi javak gyarapodásának és a tudomány eredményeinek köszönhető. A polgári állam – létfeltételeiből következően – magasabb szintre fejlesztette az oktatást, az

egészségügyet. Amit ma közoktatásnak és közegészségügynek nevezünk, alapjaiban a dualizmus korában épült ki.

Nagyon fontos az urbanizációs mutató: a városok lakosságának száma csaknem megduplázódik, míg a vidék lakossága csupán negyedével nő.

A magyar társadalom szerkezete tükrözi azt az átmeneti állapotot, mely a gazdaságban is megfigyelhető: a feudális és a polgári társadalom elemeinek együttélését. A nagy törésvonal az urak és az oda nem tartozók között volt: ez nem egyszerű vagyoni tagozódást jelentett: a birtok vagy a pénz mellé származás, rang vagy minimálisan érettségi – mint műveltségi cenzus – is szükséges volt. Az úri társadalom és a parasztokból, iparosokból, munkásokból, cselédekből, szolgákból álló „alsóbb” néposztályok között az átmenet elvileg lehetséges ugyan, de csak a századfordulóra kezd kialakulni a szakképzett munkásokból, művezetők, tanítókból, köztisztviselőkből álló, egyre szélesedő kispolgári réteg.¹⁴

Az „urak” társadalmá is éles belső határvonalakkal tagozódott arisztokratákra, nagybirtokosokra, dzsentrikre – nemesekre és bank-tisztviselőkre – iparos nagytőkésekre, -polgárookra. A századfordulón már viszonylag nagy a mozgás a nemesség és a polgárság között, de a különbség még a két világháború közötti időszakban is létezik.

Újabb határvonalak épülnek a „polgári normák” alapján: elkülönül – bár nem olyan mereven, mint az imént említett csoportok – a tulajdonosok és a tulajdonnal nem rendelkezők, a falusi parasztok és a városi munkások csoportja is. E törésvonalak, éppen a szabadversenyos kapitalizmus egyik eredményeként viszonylag könnyen átjárhatóak.

Témánk szempontjából nem jellemző a nemzetiségi hovatartozás, ezért a nemzetiségi megoszlásra külön nem térünk ki. Ami viszont nem kerülhető meg, az a különböző társadalmi csoportok nagyon rövid jellemzése elsősorban Hanák Péter, Gergely András és Szász Zoltán munkáira hagyatkozva.¹⁵

Az arisztokrácia a birtokaira, címeire és 1867-re támaszkodva megőrizte vezető szerepét Magyarországon. Ez a réteg adja az országos méltóságok túlnyomó részét: a főrendiház tagságának zömét, a diplomatákat, minisztereket, főispánokat, a parlamenti pártok központi magját. Jelen voltak minden nagyvállalat, egyesület, tudományos vagy jótékonyági társaságban – általában nem is egyben. Megtaláljuk képviselőiket a művészet közelében, – pártolóként vagy aktív művészként, de a radikális irányzatok soraiban is. Az arisztokrácia valódi gazdasági, társadalmi, politikai befolyással, presztízzsel, hatalommal rendelkezett, és bár hatalma javarészt múltjában gyökerezik, az arisztokrácia nagyon fontos, sokszor példaértékű szerepet töltött be a haladásban, a polgári átalakulásban.

A nagybirtokosok meghatározó részét az ezerholdasok, a dzsentri felső rétege alkotta, kb. 4–5000 család. Egy szűkebb részük be tud kapcsolódni a

tőkés fejlődésbe: gazdaságát mintagazdasággá, jól működő, fizetőképes, modern birtokká alakítja. A többség azonban a tőke (anyagi, kulturális, mentalitásbeli) hiánya miatt erre képtelennek mutatkozott. Gondolkodásukat, életmódjukat a hagyomány szabályozta – és történelmi érdemeikre való hivatkozással a helyi – középszintű hatalmat kívánták birtokolni – és kézben is tartották azt.

A nagypolgárság kisebb hányada a betelepedett német-osztrák iparosokból, nagykereskedőkből került ki, míg a bázisát a néhány évtized (XIX. század elejétől) alatt meggazdagodott zsidó bankár, nagyiparos és kereskedő kb. 50 család adta. Gazdasági hatalmával még nem volt összhangban társadalmi, politikai befolyása. Ezt a hatalmat nem személyesen, az első vonalból, hanem inkább közvetetten gyakorolta: a kormánypárti vezetőségénél, az állami pénzügyek irányításán, sajtóvállalatain, gazdasági szervezetein keresztül. Az igazi „úri világ” bár elismerte az „újjgazdagok” gazdasági potenciálját – valójában nem engedte sorai közé a vásárolt címek, birtokok ellenére sem. Belső társadalmi körét az ipari és kereskedő polgárság, a nagypolgári értelmiség, a tudós- és művészvilág felé építette ki, mely nemzetiségi összetételében, gondolkodásmódjában hasonló volt a nagypolgárokhoz.

A középosztály a nyugati polgári fejlődésben egyértelmű fogalmat takar: a polgári eredetet, érdek- és tudatazonosságot. A magyar középosztály – máig is sokak által kutatott jelenség – az egyik legjellemzőbb mutatója a kettős társadalomszerkezetnek. Ide tartozik a dzsentri jelentős, kis egzisztenciával rendelkező része: 1867 támasza, a konzervativizmus védőbástyája, a hagyomány, a tradíciók, a nemesi kiváltságok őrzője. Bár anyagi helyzete korántsem emeli az igazi vagyonosok sorába, öntudata, vezető szerepébe és elhivatottságába vetett hite megkérdőjelezhetetlen. Ugyanakkor a középosztályhoz tartozik – bár az úri középosztály nem tekintette hozzátartozónak – a tisztviselői kar zöme, az értelmiség, az iparos-kereskedő polgárság, mely nem elsősorban a hagyományok és címek, hanem a teljesítőképeség alapján akarja helyét megteremteni a társadalomban és a politikában egyaránt. Származását tekintve ezt a réteget javarészt zsidó családok alkották, amelyek tagjai érvényesülésüket tanulással, munkával igyekeztek megalapozni.

A parasztság külső jegyeiben is eltér a társadalom többi rétegétől. Bár a kapitalizálódás felbomlasztotta a feudális társadalom egyik meghatározó szegmensét, és a differenciálódás egyre látványosabb a birtokos parasztok, mezőgazdasági munkások és cselédek között, mégis ez a legnehezebben mozduló társadalmi csoport. Elkülönül a gazdag-, a közép- és a szegényparasztság – bár ezen kategóriák kritériumait nagyon nehéz, szinte lehetetlen adekvát módon meghatározni. A hagyományos életformát, szemléletmódot legtovább a parasztság őrzi – a „fejlődés vívmányai” – csak nagyon lassan jutnak el ehhez az óriási tömeghez.

A munkásság a gazdasági szerkezetváltozásnak az ipar előretörésének köszönhetően gyorsan növekvő csoportot képez. Kb. 1 millió főt sorolhatunk ide. Különösen gyors a nagyipari munkásság létszámának gyarapodása. E rétegen belül kiemelkedik a külföldiek nagy száma: osztrák, német, cseh, morva munkások jelentős aránya és szerepe. A robbanásszerű ipari fejlődés – a kettős szerkezetváltás miatt magas szinten valósult meg a gyárpar és a munkások üzemi és területi koncentrációja. A munkások életmódja érdekesen ötvözi a polgári és a paraszti elemeket (elsősorban a Magyarországról származó munkások körében) bár egyre szembetűnőbb a polgári kultúra: lakás, higiénia, műveltség, öltözködés stb. térhódítása.

A dualizmus társadalmát tehát sajátos kettősség jellemezte. A század utolsó harmadában felbomlott a feudális társadalomszerkezet, a régi osztályokat a tőkés gazdasági átalakulás átformálta és összekapcsolta az új polgári elemekkel, anélkül, hogy a társadalmi elkülönülés régi kereteit, tudati formáit ténylegesen feloldotta volna. A feudális maradványok a társadalom kevésbé rugalmas elemeiben hosszú ideig töretlenül tudják tartani magukat, ennek következtében a feudális eredetű régi és a modernizációval megjelenő egyre szélesedő polgári rétegek között alapérdekeikben közös, mégis nagyok sok súrlódást, „feket” tartalmazó együttműködés jött létre.¹⁶

D) A politikai szabadságjogok fejlődése

A szabadságjogok az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban javarészt megszülettek, de intézményesülésük az önkényuralom éveiben jórészt megakadt. Az 1867-es, 1868-as osztrák–magyar–horvát kiegyezéseket követő konszolidációval a szabadságjogok fejlődéséhez kedvezőbb lehetőségek nyíltak. A következő fél évszázad folyamán a szabadságjogok intézményrendszere valóban kialakult, de ez a folyamat sem volt mentes az ellentmondásoktól. A szabadságjogok fejlődését meghatározták a kor színvonalán készült törvénytervezetek, a társadalmi mozgalmak és a végrehajtásért felelős állami szervek.

Az emberi jogok történetileg egyre bővülő területet ölelnek fel. A kapitalista gazdasági-társadalmi rendszer megszilárdítása érdekében Magyarországon központi kérdéssé vált a magántulajdon szentsége éppúgy, mint az ember élethez, szabadsághoz való joga. Ezek az „alapjogok” jelentős differenciálódáson mentek keresztül a polgárosodás folyamatában.

E „szakosodás” termékeként már 1848-ban Magyarországon is elismertté vált a tanszabadság, a személyi biztonság, a letelepedési szabadság, a lakás sérthetetlensége, levél- és távirattitok védelme stb.

A gazdaságszerkezet teljes átalakulása, az urbanizáció és az általános műveltségi szint vívmányai jelentős mértékben kitágították az emberi-politikai közösségek hatótereit.¹⁷

A politikai szabadságjogok érvényesülésének határait a jogszabályok, a mindenkori kormányzati gyakorlat, a politikai légkör jelölték ki.

Az 1848-as népképviselői választójogi törvény Európa egyik leghaladóbb törvénye volt. Azt, hogy a társadalom csak viszonylag kis százaléka tudott ezzel valóban bekapcsolódni a politikai döntéshozatalba, nem a törvény, hanem a „polgárok” gazdasági helyzete magyarázza.

A politikai szabadságjogok nagyon szoros kapcsolatban voltak – vannak – egymással. Sokkal szorosabb ez az összefonódás, mint az emberi jogok esetében. Az egyik politikai szabadságjog hiánya vagy korlátozása a másik hatását is lerontotta, míg biztosítása a többire is előnyös lehet.

A gondolatszabadság teljes mértékben érvényesült azon római jogon alapuló felismerésre hagyatkozva, hogy a gondolat tartalmát az állam nem képes értékelés alá vonni.

A sajtó- és a szólásszabadság biztosítása már nem ennyire egyértelmű. A sajtószabadság ténylegesen megszületett a Nemzeti dal engedélyezés nélküli megjelentetésével, de ilyen formájában nem maradhatott fenn. A sajtószabadság teljes körű érvényesülését a törvény két kitétele korlátozta: egyik a lapalapítás és nyomdafelállítás vagyoni biztosítékhoz kötése, a másik, hogy a sajtóbüntettek magas büntetéssel sújtotta, pl. felségsértés esetén 6 év fogság volt a kiszabható ítélet.¹⁸

A sajtószabadság deklarálásának következményeként szélesebbé vált a sajtótermékek és a publikációk köre. 1867-ben 80, 1869-ben 134, 1870-ben 164 magyar nyelvű lap és folyóirat jelent meg. 1886-ra a magyar nyelvű kiadványok száma meghaladta az 500-at, és több mint 200 idegen nyelvű lapot szerkesztettek.¹⁹ A kormány különféle eszközökkel szűkítette a sajtószabadságot. A protekcionista sajtópolitika bürokratikusán és gazdaságilag segítette a kormánypárti lapok megjelenését, míg az 1901–1903 közötti időszakra összeállították a postai szállításból kitiltott hírlapok és más sajtótermékek hivatalos jegyzékét.²⁰

A gyülekezési és egyesülési szabadság biztosítására az egész dualizmus korszakban nem született törvény, csupán rendeletekkel szabályozták e jogokat. A gyülekezési jogot 1868-ban, 1898-ban, végül 1913 folyamán szabályozták. Mivel nem volt törvényben biztosítva a gyülekezési jog, ezért a gyűlések engedélyezése mindannyiszor a rendőrhatalóság discretionális hatáskörébe tartozott. A mindenkori kormányoknak ez kényelmes megoldás volt az erősödő nemzetiségi, agrár- és munkásmozgalmakkal szemben.

A gyülekezési jog területén a klubok átmenetet képeztek a gyűlések és az egyesületek között. Eredetileg a klubot időszakonként ismétlődő gyűlések

összességüként határozták meg.²¹ A résztvevők szempontjából azért előnyös, mert vezetőik mentesülnek az egyesületek vezetőinek jogi felelőssége alól.

Az egyesülési szabadság jogi rendezésének főbb időpontjai: 1873, 1875 és 1914, amikor rendeletekben szabályozták ezeket a jogokat. E rendeletek értelmében az egyesületek sokféle változatban jelenhettek meg a politikai-társadalmi-gazdasági életben. Egy egyesület léte alapszabályának közigazgatási láttamozásától függött, így a mindenkori hatalomnak a rendeletekkel való szabályozás is kiváló eszköz volt a kezében a nem-kívánatos szervezetek létrehozásának megakadályozására. Rendkívül sok példa van erre a honvédegyleti, a demokrata és a nemzetiségi egyesületek létrehozásának esetében.

Különösen kiemelkednek a rendeletek differenciált érvényesítésében a különböző szabadságjogok megvalósítására létrejövő egyesületek. Ezek közül azok, amelyek az oktatás, felsőoktatás, tudomány ügyét képviseli szabadon, lényegében korlátozás nélkül létezhetett, míg pl. a nemzetiségi anyanyelvet ápolók már nem tartoztak e körbe. Az értelmiségi alkotóműhelyként működő egyesületek állami támogatást is élveztek.

Az eltérő kormányzati kezelésben három alapvető megfontolás játszott szerepet. Az egyik a magyar és a nemzetiségi elit tűrési-összehangolási készsége. A másik, hogy a fővárosban az értelmiségieknek több engedményt kellett és lehetett tenni, mint a vidékieknek. Végül, de nem elhanyagolható körülményként a mindenkori politikai légkört kell figyelembe venni.²²

A munkához való jogot a XIX. század folyamán csak elméleti munkákban említik – tényleges törvényhozási eljárás vagy rendeletek ezzel kapcsolatban nem születtek.

A választójogi törvény 1848-tól 1874-ig Európa egyik legdemokratikusabb törvénye volt – míg az 1874-es szigorításokkal ezt az előkelő pozíciót el nem veszítette. Az általános titkos választójogot az 1918. I. néptörvény biztosította.

A nemzetiségi jogok, a nemzetiségi egyenjogúság kérdése Magyarországon, illetve a Monarchiában megkerülhetetlen volt. Az 1868-as Eötvös-féle nemzetiségi törvényt máig Európa egyik leghaladóbb, példaértékű jogszabályának ismerik el, mégis csupán elméleti értékű, mert a gyakorlatban a dualizmus időszakában ezeket az elveket sok sérelem érte.

Végül tekintsük át a vallás- és lelkiismereti szabadság szabályozását. A katolikus államvallás monopóliumát nem csupán más felekezetek, hanem saját liberális gondolkodású hívei is korlátozni akarták. Az állam és az egyház „nagy szakításának” éve Magyarországon 1894. Ez év decemberében szentesítette az uralkodó az 1894: XXXI. tc.-et a házassági jogról a XXXII. tc.-et a gyermekek vallásáról, a XXXIII. tc.-t az állami anyakönyvezésről.

1895-ben újabb fontos törvény született: az 1895. XVIII. tc. kimondja, hogy mindenki szabadon követhet bármely vallást, a politikai jogok gyakorlása nem függ a vallási hovatartozástól. Ezzel lényegében Magyarországon, jogi szinten teljessé vált a vallásszabadság.

1895-ben a törvény három szintet különböztet meg a vallások között: a bevett (római katolikus, református, izraelita, evangélikus, román, szerb, görögkeleti), az elismert (baptista, iszlám) és az el nem ismert vallásokat, mint a nazarénus, adventista. Az első kategória jogvédelmet és állami kedvezményeket élvezett, a harmadik a rendészeti kategóriába tartozott. A lelkiismereti szabadságot 18 éves kortól engedik gyakorolni.

A XIX. század végére Magyarországon az emberi-állampolgári jogok biztosítását törvény szavatolta. Ezáltal megszűntek azok a jogi akadályok, melyek a polgári átalakulást lehetetlenné tették volna.

E) a polgárosodás dilemmái a századfordulón

A polgárosodás akadályait a századforduló Magyarországon három csomópontban lehetne röviden vázolni: voltak a polgárosodásnak gazdasági, társadalomszerkezeti és tudati gátló tényezői.

A gazdasági okok közül elsődlegesen a hazai tőke hiányát kell kiemelnünk. Bár mint láttuk, általában tőkehiányról nem beszélhetünk, de a honi tőke korlátozott volta a magyarországi tulajdonos réteg kiszélesedését és megerősödését akadályozta. Az 1867-ben szabad versenynek induló gründolási versenyben a csekély vagy semmilyen tőkével nem rendelkező vállalkozók nehezen vehették fel a versenyt a külföldi beruházókkal. A ketős szerkezetváltás azt a gyenge lábon álló, de mégis létező kis tulajdonnal, kis vállalkozásokkal rendelkező tulajdonosi réteget semmisítette meg, mely a szabadverseny közepette még élhetett, de a monopóliumokkal már nem vehette fel a versenyt.

A társadalom szerkezetében is voltak olyan gócpontok, melyek a klasszikus polgárosodást sokszor akadályozták. Magyarországon a feudális társadalomszerkezet lassan bomlott fel, erős maradványai anélkül, hogy beolvadtak volna, beépültek a polgári társadalmi struktúrába. Ez egy történeti-társadalmi és egy gazdasági meghatározó tényezőre vezethető vissza. A történeti előzményt tekintve: a tőkés viszonyok kialakulásának kezdetén lezajlott polgári forradalom nem változtatta meg gyökeresen a régi struktúra hatalmi viszonyait, a nemesi-földbirtokos osztály maradt továbbra is az uralkodó elit, belőle került ki a politikai vezetőréteg zöme. E történeti tényezővel szoros kölcsönhatásban van a gazdasági: a kapitalizmus hazai fejlődésmentete, a mezőgazdaság primátusa elősegítette, alátámasztotta a felemás átalakulást.

A parasztság helyzete alapvetően más, mint Nyugat-Európában. Az 1853-as úrbéri pátenst következében állandósul a feudális földbirtokszerkezet, és a törvény adta lehetőségek ellenére is igen csekély a földbirtokok mozgása. Bár a parasztság így személyes szabadságjogait megkapja, mentesül a földesúri függőségtől és szolgáltatásoktól, de kb. kétharmada teljesen kiszolgáltatott helyzetbe, sokszor létbizonytalanságba kerül.

Ennek oka egyrészt az, hogy ha földet kapott is, csak kevesen rendelkeztek elég tőkével a termelés beindításához, biztonságosságához, nehezen tudták korszerűsíteni birtokaikat. Sokszor a megszerzett földbirtok a család nagysága miatt alkalmatlan volt arra, hogy biztos megélhetést nyújtson.

Ha pedig csupán személyi szabadságát kapta meg, először az ipar fejletlensége, majd 1875 után saját képzetlensége miatt ez a réteg nem tud bekapcsolódni a modernizációba. Alkalmi vagy betanított munkásként tud elhelyezkedni, de a 80-as évek közepétől a férfiak helyett egyre inkább a nőket és a gyermekeket alkalmazzák az ipari üzemek is.

A polgárság származása miatt, asszimilációs törekvései ellenére is – nemzetidegen maradt. A német és zsidó többségű polgárság 1867-ben – ha ismét nyugattal hasonlítjuk – óriási hátránnyal indul: mindössze a társadalom 6–8%-át alkotja. Ez nagyon szűk társadalmi bázis a polgári átalakulás teljes végigvitelére. A polgárság idegensége nem csupán származásából adódott, hanem abból is, mert új elemként jelent meg egy tradicionális szerkezetben.

A tudati okok közül kettőre kell felhívni a figyelmet. Először a nemzeti ideálkép megrekedésére.²³ A XIX. század utolsó harmadában a nemesi elit a modernizációban a polgári életmódot, életeszmenyt, gondolkodást nem tekintette magyarnak, magát a polgárságot gyakran bizalmatlanul, a nemzeti eszme árulójaként kezelte. Ez visszavevethető az 1849-67 közötti abszolutizmus időszakára, amikor az állam (mely intézményrendszerében egyre több polgári elemet tartalmazott) korlátozta a származással szerzett jogokat. Ebben természetes támasza, szövetséges volt a polgárság. Mivel az abszolutizmus a független magyar állameszménnyel állt szemben, a nemességnek nem kellett különösebben megerőltetni fantáziáját, hogy az „áruló” kifejezésig eljusson a polgársággal kapcsolatban. Annál is inkább, mert míg a középnemesség a passzív rezisztencia, a tőkehiány és korszerűtlen birtokpolitikája miatt egyre inkább elszegényedett, a polgárság, ha bizonyos korlátok között is, de gazdaságilag gyarapodni tudott.

Nehezebben megfogható az általános politikai kultúra színvonala. Ahhoz, hogy valaki „polgár” legyen, a megadott jogokkal élni kell tudnia, akarnia kell a döntéshozatalban való részvételt. Magyarországon évszázadokra visszamenően a társadalom maximum 10%-ának volt gyakorlata a politikai szereplésben, az érdekérvényesítésben. A társadalom túlnyomó többsége megszokta, hogy a döntések nélküle születnek meg, és jobbik esetben végre-

hajtóként veszik igénybe. Ezt a tudati gátat nyugati mintára, a hazai megváltozott körülményeknek együttesen is csak nagyon nehezen sikerül fokozatosan áttörni, vagy inkább csak oldani.

1/a. táblázat: Foglalkoztatottság Magyarországon 1869-1910

Gazdasági ág	1869	1910
Mezőgazdaság	75%	64,%
Ipar	10%	23,3%
Közalkalmazott	nincs adat	3,3%
Házicseléd, alkalmi munkás	nincs adat	6%
Egyéb	15%	3,4%

1/b. táblázat: Tulajdonviszonyok Magyarországon 1910

Gazdasági ág	Önálló	Tisztviselő	Munkás
Mezőgazdaság	35%	1%	64%
Ipar – kereskedelem	31%	5,6%	63,4%

Forrás: Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Gondolat, Budapest, 1975. 350.

2. táblázat: A lakosság szaporodása 1869-1910

Év	Magyarország lakossága		Budapest lakossága		A városok lakossága		A vidék lakossága		Magyarországi területére számított lakosság	
	száma	szaporodás %	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
1869	15 509 455	–	270 685	–	2 059 406	–	13 450 049	–	5 011 310	–
1910	20 886 478	34,6	880 371	215	3 965 296	92,5	16 921 191	25,7	7 612 114	52

Év	A házasságkötések	A születések	A halálozások	A természetes szaporodás
	<i>évi átlaga 1000 főre</i>			
1880–1890	9,6	44,2	32,6	11,6
1900–1910	8,9	37,0	25,7	11,3

Forrás: Magyarország a Monarchiában. Budapest, 1975. 344.

JEGYZETEK

1. A „polgárság” fogalmának értelmezéséhez Max Weber: Gazdaság és társadalom. KJK. Bp. 1987. képezte az alapot.
2. Uo.
3. David Osborne – Ted Gaebler: Új utak a közigazgatásban. Kossuth, Bp. 1994. 65–90.
4. Hanák Péter: A Kert és a Műhely. Gondolat, Bp. 1988. 17.
5. Gyáni Gábor: Polgári otthon és enteriőr Budapesten. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. (Szerk.: Hanák Péter) Bp. 1992. 27–51.
6. 1789. Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata, valamint az 1791-es francia alkotmányban is szerepelnek ezek a jogok.
7. Alkotmánytan. Szerk.: Kukorelli István. Bp. 1992. 102.
8. I. m.: 103.
9. I. m.: 107.
10. Berend T. Iván–Ránki György munkái közül a Gazdaság és Társadalom című tanulmánykötet, Hanák Péter A Kert és a Műhely, Magyarország a Monarchiában című munkáit lehetne kiemelni a teljesség igénye nélkül.
11. Horváth Zoltán: Magyar századforduló. Bp. 1961. 30.
12. Hanák Péter: Magyarország története 1890-1918. Bp. 1978. 25–31.
13. Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Bp. 1975. 312.
14. I.m.: 355.
15. Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Bp. 1975.
- Gergely András – Szász Zoltán: Kiegyezés után. Bp. 1978.
16. Uo.
17. Pecze Ferenc: A politikai szabadságjogok kodifikálása és érvényesülése 1848-1918. In: A magyarországi polgári államrendszerek. Szerk.: Pölöskei Ferenc, Ránki György. Bp. 1981. 243.
18. I.m.: 243.
19. I.m.: 244.
20. I.m.: 245.
21. I.m.: 250.
22. I.m.: 252.
23. Kende Péter: Polgárosodás és nemzeti önkép. In: Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában? Bp. 1994. 180.